

Karadeniz’de Bir Uğrak Yeri: Araç Kazasında Nüfus ve Yerleşim (1487-1582)

A Place of Resort in the Black Sea: Population and Settlement in Araç District (1487-1582)

DOI: 10.38155/ksbd.1483654

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
14/05/2024

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
16/04/2025

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
24/06/2025

KARADENİZ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Doç. Dr., Sibel KUNDAKÇI
Kastamonu Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Tarih Bölümü
skavakli@kastamonu.edu.tr
ORCID: [0000-0002-8125-3549](https://orcid.org/0000-0002-8125-3549)

Etik Kurul Beyanı: Bu çalışma, insanlardan veri ve örnek toplamayı gerektiren, anket, inceleme, alan çalışması ve deney içeren araştırmalar kapsamına girmediğinden etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.

Öz

Anadolu’da kurulmuş en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Araç, ilköğretimden itibaren çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Türklerin bölgeye yerleşmeye başlamasıyla birlikte de bir Türk yurdu haline gelmiş, Çobanoğulları ve Candaroğulları beyliklerinin kurulduğu coğrafyada yer almıştır. En nihayetinde 15. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine giren Araç, idarî olarak kaza statüsünde Kastamonu Sancağı’na bağlanmıştır. Bu çalışmada, 15. ve 16. yüzyıllarda şehir tarihi çalışmalarının ana kaynağı olan tahrir defterlerine göre Araç Kazası’nda nüfus ve yerleşim unsurları değerlendirilecektir. Çalışmanın ana kaynağını Kastamonu Sancağında yapılan tahrirler sonucunda düzenlenen 1487 ile 1582 tarihli mufassal tahrir defterleri ile 1501/02 ile 1580 tarihli müsellemler tahrir defterleri oluşturmaktadır. Defterlerin içeriğinden hareketle Araç Kazası’nda kent ve kırsal iskân sahaları ile nüfus hareketleri ele alınacaktır. Çalışma boyunca kır iskân sahalarının öne çıktığı bu coğrafyada köyler ve mezralar, müsellemler çiftlikleri, Yörükler ve bunların kullandıkları yaylak ve kışlaklar ile madenci cemaati hakkında genel bir çerçeve ortaya konulacaktır. Bu yolla aynı zamanda bahsi geçen yüzyıl içindeki değişim mukayeseli olarak anlatılacaktır. Makalenin kent ve bölge tarihi çalışmalarına katkı sunabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Araç Kazası, Kastamonu, Tahrir Defteri, Kent ve Kırsal Tarih.

Abstract

Araç, one of the oldest settlement centers established in Anatolia, has hosted various civilizations since ancient times. With the beginning of the settlement of Turks in the region, It became a Turkish fatherland and was located in the geography where the Cobanoğlu and Candaroğulları beylics were established. Araç, which eventually came under Ottoman control in the 15th century, was administratively connected to Kastamonu Sanjak in the status of a district. In this study, the population and settlement elements in Araç will be evaluated according to the tahrir notebooks, which were the main source of city historical studies in 15th and 16th centuries. The main source of the study is the mufassal tahrir registers dated 1487 and 1582 and the müsellemler tahrir registers dated 1501/02 to 1580, which were organized as a result of the tahrir registers conducted in the Kastamonu Sanjak. From the content of the registers, city and rural settlement areas and population movements in Araç will be discussed. Throughout the study, a general framework will be presented in this geography where rural settlement areas appear about the villages and hamlets, musellemler farms, Yörüks and the plateau and winter quarters they use. In this way, at the same time, the alteration in the mentioned century will be described comparatively. It is thought that the article can contribute to city and regional history studies.

Keywords: Araç District, Kastamonu, Tahrir Notebooks, City and Rural History

*Kundakçı, S. (2025). Karadeniz’de bir uğrak yeri: Araç kazasında nüfus ve yerleşim (1487-1582). *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (32), 47-69.

Giriş

Araç Kazası, adını Karadeniz ile iç bölgeler arasında işleyen kervanlar için önemli bir durak ve uğrak yeri olmasından aldığı düşünülmektedir (Tanrısever ve Pamukçu ve Saraç, 2019: 42-43). Bölge için Araç adını ilk defa Türklerin kullandıkları bilgisinden hareketle Araç/Araş veya Araçlı/Araşlı olarak bilinen bir Afşar boyunun bugünkü Araç'ın olduğu yörede iskân edildiği de bilinmektedir (Yakupoğlu, 2009: 20). Bu bağlamda, Araç merkezinin Türk iskânıyla birlikte Abdal Paşa Zaviyesi etrafında 14. yüzyılın ortalarında kurulduğu tahmin edilmektedir.

Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde Kastamonu ve çevresi, 11. yüzyıl başlarından itibaren Anadolu'daki Türk ilerleyişi bakımından önemli bir hedef haline gelmiştir (Turan 1993: 300). Bu süreçte, Kastamonu ve çevresinin Türkler tarafından fethi, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleymanşah'ın komutanı Emir Kara Tegin tarafından gerçekleştirilmiştir (Şahin, 2001: 737-739; Darkot, 1997: 400). Özellikle II. Kılıçaslan döneminde Kastamonu ve civarı hızlı bir Türkmen göçüyle karşılaşmıştır (Kankal, 2004). Bundan sonra da Çobanoğulları ve Candaroğulları bölgede hâkimiyet kurmuşlardır (Yücel, 1988). En nihayetinde Fatih Sultan Mehmed önce Kastamonu sonra da Sinop'u alarak Candaroğulları beyliğine son vermiş ve böylece bölge, Osmanlı hâkimiyetine girmiştir (Tansel, 2014: 257-262). Bu süreçte Araç, idarî bakımdan Anadolu Eyaleti'ne bağlı Kastamonu Sancağının bir kazası olarak teşkilatlandırılmıştır.

Araç'ın sosyal ve ekonomik tarihini yazmak için başvurulabilecek değerli kaynaklardan birisi tahrir defterleridir. Bu bağlamda, çalışmanın temel kaynağını Kastamonu Sancağı tahrir defterleri oluşturmaktadır. Araç tarihi hakkında yapılan çalışmalar sınırlıdır. Kastamonu'nun bir sancak olarak ele alındığı ve kazası olarak Araç'tan da bahseden tahrir defterleri kaynaklı bir doktora çalışması mevcuttur (Tosunoğlu, 1993: 37-60). Araç'ın müstakil tarihi ile ilgili çalışma, ilkçağlardan Cumhuriyet'e kadar Araç'ın sosyal ve ekonomik tarihinin anlatıldığı bir makaledir (Yakupoğlu, 2009: 20-72). Bunlardan başka, şer'iyye sicillerine göre Araç tarihinin anlatıldığı bir eser de bulunmaktadır (Maden vd. 2022; Maden, 2024). Bu makalenin ortaya çıkmasına vesile olan ve tarafımızca hazırlanan başka bir çalışmada da Araç'ın vakıfları ve tarihi gelişimi yine sancağın evkâf defterlerine göre ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır (Kundakçı vd. 2022: 661-698).

En temel tanımıyla tahrir, genellikle sancak ölçeğindeki alanların vergi nüfusu ve gelir kaynaklarını tespiti ile bu kaynakların nasıl kullanılacağını belirlenmesine yönelik gerçekleştirilen geniş kapsamlı sayım işlemi olarak tarif edilebilir (Barkan, 1940-41: 20-59;

214-247; İlhan, 1997: 85-103; İslamoğlu, 2016: 101-138; İncalcık, 1954). Bu sayım işlemleri neticesinde ortaya çıkan detaylı veriler, tahrir defterlerine kaydedilerek saklanmıştır. Bu bağlamda bu defterler, özellikle tarihî coğrafya ve sosyal-ekonomik tarih bağlamında önemli kaynaklardır (Öz, 1991: 429-439; 2000: 17-32; 2010: 425-429; Emecen, 1991: 143-156).

Kastamonu Sancağında ilk tahririn bölgenin fethinin gerçekleştiği sırada yapıldığı düşünülse de bu sayıma ait verileri içeren defter mevcut değildir (Kundakçı, 2019: 22-27). İkinci tahrir, II. Bayezid döneminde, 1487’de yapılmıştır. Bu tahrire ait kayıtlar, 23M numaralı mufassal tahrir defterinde yer almaktadır. Mevcut en eski tarihli kaynak olması sebebiyle çalışmada söz konusu defterden yararlanılacaktır. Makalede kullanılacak ikinci mufassal tahrir defteri ise 147 numaralı 1582 tarihli defterdir. Bu kaynaklara göre, 1487 ile 1582 yılları arasında Araç’ta kent merkezi ve köy ölçeğindeki iskân merkezlerinde, yerleşim ve demografik durum anlatılmaya çalışılacaktır.

Çalışmada kırsal iskân sahalarından biri olarak müselleme çiftlikleri ve bu çiftliklerin nüfusu hakkında müselleme tahrir defterlerinden yararlanılacaktır. Bu konuda, 1501/02 tarihli Kastamonu ve Çankırı sancaklarının müsellemlerini içeren 63 numaralı defter, mevcut bulunan en erken tarihli ve 1487 yılına en yakın müselleme defteri olması sebebiyle çalışmanın ana kaynaklarından biri olarak kullanılmıştır. Bu defter dışında, 1582’ye en yakın tarihli olması sebebiyle 1580 tarihli 591 numaralı müselleme tahrir defteri çalışma için kaynak teşkil etmiştir.

Araç Kazasında İskân Sahaları

Kent Merkezi

Araç Kazası, Ilgaz Dağı’nın kuzey yamacından doğan ve Soğanlı çayı ile birleşerek Yenice ırmağını (Filyos Çayı) oluşturan Araç çayının kenarında kurulmuştur. Değerlendirilen defterlerde, ilk bakışta “nefs” kelimesinin geçmemesi, kayıtlı herhangi bir mahallenin bulunmaması ve defterlerin doğrudan köylerin kaydından başlaması, Araç Kazasının 1487 ile 1582 yılları arasında bir kent merkezinin olmadığını düşündürmektedir. Aslında bir kazada bir şehir merkezini tanımlamak için daha fazla veriye ihtiyaç vardır (Öz, 1991: 439). Çünkü her ne kadar şehrin temel öğelerinden biri olan mahalle ve mahallilere sahip olmasa da Araç’ın bir “kaza” merkezi olduğunu gösteren bazı tespitler yapmak mümkündür. Bu bağlamda, şehir merkezinin Araç’ın en eski zaviyelerinden biri olan ve 1364 yılında Candaroğulları beyi Kötürüm Bayezid döneminde yapıldığı düşünülen Abdal Paşa Zaviyesi’nin etrafında kurulduğu ve geliştiği düşünülmektedir. Öncelikle, zaviyenin vakfiyesinde Araç nahiyesinde, Araç mevziisi olarak ifade edilen yerde bulunan arazilerin bu vakıf için vakfedildiği anlaşılmaktadır.

Belgede bu arazinin sınırları “ova, tarîk-i atîk (eski yol), Kibese? Tepesi, Beyaztoprak, Kirenlidere, nehr-i derbend, nehr-i kebîr, ark, pazar yeri, mevzi-i ova (Araç mevziisindeki ova)” olarak tarif edilmiştir (EV. D. 582. 286, 195). Buradan anlaşıldığına göre, etrafı nehir, dere, ova, yol, tepe, ark gibi coğrafi terimlerle anlatılan ve yaşam ibaresi olarak bir pazar yerinin varlığından bahsedilen bir şehir merkezi söz konusudur. Böylece pazar yerinin etrafında kurulduğu düşünülen bu zaviyenin, Kastamonu-Safranbolu arasında seyahat eden kafilelere güvenli bir konaklama yeri olması sayesinde, sınırları belirtilen bölgeyi daha da şenlendirmiş ve mamur hale getirmiş olduğu muhakkaktır. Bununla birlikte II. Bayezid dönemine ait olduğu düşünülen evkaf defterinde bu bölge artık, “nefs-i Araç” olarak tarif edilir olmuştur (İBK. MCO. 75: 91-92). Bu dönemde, 12 hane, altı mücerred ve iki muaf vakıf reayası şehir nüfusunu oluşturmaktadır. Burada, 16 zemin ve iki değirmen bulunmaktadır. 1582’de de yine “nefs-i Araç” olarak tarif edilen bu yer, 12 hane, 21 mücerred ve dört muaf vakıf reayasından meydana gelmektedir. Bunların kullandığı 17 zemin ve üç değirmen vardır.

Abdal Paşa Zaviyesi ile ilgili bu kayıtlarda, zaviyenin kurulduğu bölge, kent merkezi olarak ifade edilmiştir. Daha çok tarımsal üretimin yapıldığı ve vakıf reayasının oturduğu şehir merkezinin değerlendirilen süreçte çok gelişmediği ve büyümediği tahmin edilmektedir. Daha sonra zaviyenin yanına Kötürüm Bayezid döneminde, 1374 yılında Uruzoğlu Mehmed Bey tarafından Araç Camii ya da Kötürüm Bayezid Camii olarak bilinen bir cami yaptırılmıştır. Yine Kötürüm Bayezid’in annesi için Bayezid Bey el-Candarî Validesi Türbesi adıyla anılan bir türbe yaptırdığı da bilinmektedir (Kundakçı ve Dağsever, 2022: 690). Böylece Araç Kazasının kent merkezinin kurulması ve gelişmesinde Candaroğulları beyi Kötürüm Bayezid’in önemli bir rolü vardır.

Araç’ın bir kaza merkezine sahip olduğu ile ilgili başka bir veri de burada “kadı”nın görev yapmasıdır. 1501/02 tarihli müselleme defterinde, defter-i köhneden nakledilen Araç kadısının mektubundan bahsedilmektedir (İBK. MCO. 63: 21). Böylece bu tarihlerden çok daha önce de Araç’ta bir kadının varlığından bahsedilebilir. Hatta 1582 tarihli defterde, Araç kadısı olarak İbrahim’in adı geçmektedir (BOA. TT.d. 143: 144-145). Bu tarihte adı yazılmayan başka bir Araç kadısının Süzey köyünde oturduğu anlaşılmaktadır (BOA. TT.d. 143: 192). Yine Araç’ta görev yapan kadı İsmail hakkında haksız yere reayadan vergi aldığı konusundaki bir şikâyet, H. 15 Şaban 973/M. 7 Mart 1566 tarihli mühimme kaydında yer almaktadır. Burada kaza ahalisi, Divan’a adam göndererek kadının haksız yere para aldığı ve bu konuda halka zulmettiği bilgisi ulaştırılmış ve kadının azledilmesi konusunda hüküm verilmiştir (BOA. DVN.

Karadeniz’de Bir Uğrak Yeri: Araç Kazasında Nüfus ve Yerleşim (1487-1582)

MHM.d. 5, 1173). O halde değerlendirilen tahrir dönemlerinde ve hatta daha erken tarihlerde Araç’ta bir kadının görev yaptığı aşikârdır.

Köyler

Anadolu’nun iskânı sırasında konargöçer Türkmenlerin yerleştiği yerlerden biri de Araç ve çevresi olmuştur. Buraya gelen Türkmenler, bir taraftan var olan iskân sahalarına yerleşirken bir taraftan da yeni birçok köy ve kasaba kurmuşlardır. Araç kazası için köylerde ve diğer iskân sahalarında gayrimüslim halkla karşılaşılması ve köylerin çoğunlukla Türkçe isimle anılması buranın Türkmenler tarafından kurulduğu izlenimini vermektedir. Bu Türkçe köy isimlerinin yanı sıra halkı Türk ve Müslüman olan ancak Rumca’dan gelen Dırvana, Andıraz, Zirze, Gelay, İksornaz, Moğsu gibi köy isimlerinin de bulunması, Türkler yerleşirken bazı köy isimlerinin olduğu gibi kaldığını göstermektedir.

Araç’ın bir şehir merkezinin olup olmadığının tartışıldığı durumda, en önemli iskân merkezlerinin köy ve mezarlar olduğu ortaya çıkmaktadır. Sadece toprak mahsulleri yetiştirilen yani tarım yapılan iskân yerlerine “köy” (Tanoğlu, 1954: 32); halkı dağılmış, yalnızca ekinlik olarak kullanılan tarım topraklarına ise “mezra” adı verilmektedir (Tunçel, 1996: 73-98). Ancak, bu iki iskân sahasını birbirinden kesin çizgilerle ayırt etmek pek mümkün değildir.

Değerlendirilen süreçte, bazı köylerin bugün İhsangazi, Karabük ve Çankırı’ya dâhil olmasıyla Araç’ın sınırlarının küçüldüğünü söylemek mümkündür.

Aşağıdaki tabloda, 1487 ile 1582 yılları arasında Araç’ta bulunan köyler ve bugünkü karşılıkları yer almaktadır.

Tablo 1: 1487 ile 1582 Yıllarında Araç’ta Bulunan Köyler ve Bugünkü Karşılıkları

Köyün Adı	1487	1582	Günümüzde
İğdir	İğdir	İğdir	İğdir-Eski İğdir-İğdirkişla
Bezi ve İğdir	Bezi ve İğdir	Bezi ve İğdir	-
Bezi	Bezi	-	Tokatlı
Corum	Corum	Corum	Serdar
Öküzviran	Öküzviran	Öküzviran	Aşağıkızören
İksife	İksife	İksife	Özbel
Sendene	Sendene	Sendene	Dereçatı
Asragözü	Asragözü	Asragözü	Sıragözü
Asragözü nâm-ı diğer Zale	-	Asragözü nâm-ı diğer Zale	
Tuzaklı	Tuzaklı	Tuzaklı	Tuzaklı
Alınviran	Alınviran	Alınviran	Alınören
Manahuryat	Manahuryat	Manahuryat	Mesudiye
Yenice	Yenice	Yenice	Yenice
Kadarta	Kadarta	Kadarta	Karcılar
Moğsu(Mosu)	Moğsu(Mosu)	Moğsu(Mosu)	Gökçesu

Kirte (Girte)	-	Kirte	-
Kesüd	Kesüd	Kesüd	Çaykaşı
Belkavak	Belkavak	Belkavak	Belkavak
Yazı	Yazı	Yazı	Aşağıyazı, Yukarıyazı
Döğrek	Döğrek	Döğrek	Avlağıcıyı
Avlağıcı nâm-ı diğer Döğrek	-	Avlağıcı nâm-ı diğer Döğrek	
Aktaş	Aktaş	Aktaş	Aktaş
Aktaş nâm-ı diğer Ekincik	-	Aktaş nâm-ı diğer Ekincik	-
Munay	Munay	Munay	Sarpun
Çöplüce	Çöplüce	Çöplüce	Güzelceköy
Başköy	Başköy	Başköy	Başköy
Ulağucuk	Ulağucuk	Ulağucuk	Başköy yakınlarında
Kadırga	Kadırga	Kadırga	-
Kızılsaray	Kızılsaray	Kızılsaray	Kızılsaray
Geyte		Geyte	-
Geyte ve Kızılsaray	Geyte ve Kızılsaray	-	-
Uğna	Uğna	Uğna	Cevizli
Süzey	Süzey	Süzey	Tatlıca
Pelidözü	Pelidözü	Pelidözü	Pelidören
Pelidcik	Pelidcik	Pelidcik	-
Olucak	Olucak	Olucak	Olucak
Kaplu	Kaplu	Kaplu	-
Kavacık	Kavacık	Kavacık	Kavacık
Dikmen	-	Dikmen	-
Geymene	Geymene	Geymene	İhsangazi
Gülefıranı	Gülefıranı	Gülefıranı	Doğanpınar
Saruhaçı	Saruhaçı	Saruhaçı	Sarıhaçı
Kızılıran	Kızılıran	Kızılıran	Kızılören
Kızılkelik	Kızılkelik	Kızılkelik	Eflani ve Daday sınırında iki ayrı Kızılkelik köyü bulunmaktadır.
Varvan	Varvan	Varvan nâm-ı diğer Yakalıhuz?	Samatlar
		Varvan nâm-ı diğer Bahşayışlı	
Soğanlu	Soğanlu	Soğanlu nâm-ı diğer Günü	Yukarıgüney Aşağıgüney(Karabük'te)
Gürne	Gürne	Gürne	Köklüyurt
Esendik	-	Esendik	Köklüyurt
Gürne nâm-ı diğer Esendik (isredik)	-	Gürne nâm-ı diğer Esendik	Köklüyurt
Esendik nâm-ı diğer Turhan Çiftliği	-	Esendik nâm-ı diğer Turhan Çiftliği	Köklüyurt
Terke	Terke	Terke	Terke
Yortan	Yortan	Yortan nâm-ı diğer Tavşanlı	Tavşanlı
Mendik	Mendik	Mendik	Köklödere
Susuz	Susuz	Susuz	Susuz
Gelay	Gelay	Gelay	Hanözü
Okçular	Okçular	Okçular	Okçular
Kesendere	Kesendere	Kesendere	Üçpınar

Karadeniz’de Bir Uğrak Yeri: Araç Kazasında Nüfus ve Yerleşim (1487-1582)

Oluz		Oluz	-
Huruçviran	Huruçviran	Huruçviran	Huruçören
Çukurcapelid	Çukurcapelid	Çukurcapelid	Çukurpelid
Toygaviran	Toyga	Toygaviran nâm-ı diğer Karacaagaç Harem dahi dirler	Toygaören
Afşar	Afşar	Afşar	İhsangazi
Karapürçek	Karapürçek	Karapürçek	Serdar köyü yakınları
Yalincakocağı	Yalincakocağı	Yalincakocağı	-
Sarualan	Sarualan	Sarualan	Çankırı sınırında Sarıalan köyü
Karacaköy	Karacaköy	Karacaköy	Karacalar
Tekyeviran	Tekyeviran	Tekyeviran	-
Memeç	Memeç	Memeç	Kovanlıköy
Boğaviran	-	Boğaviran	-
Çatak	Çatak	Çatak	Çankırı sınırında Çatak köyü
Dırvana	-	Dırvana	Alakaya
Andıras	Andıras	Andıras nâm-ı diğer Dırvana	Bahçecik
Balçıkhisarı	Balçıkhisarı	Balçıkhisarı	Balçıkhisar
Aluççuk, Çayırköy	Aluççuk ve Çayırköy	Aluççuk nâm-ı diğer Çayırköy	Çankırı sınırında Alıç köyü
Bozcaarmud	Bozcaarmud	Bozcaarmud	İhsangazi
Bozarmud	Bozarmud		
Olucak	Olucak	Olucak	Olucak
Kadıncı	-	-	Şiringüney
K(G)eyte, (K(G)ite)	-	-	-
Seküalanı ve Mezraa-yı Şeyh Çengali	Seküalanı ve Mezraa-yı Şeyh Çengali	Seküalanı ve Mezraa-yı Şeyh Çengali	-
Depeköy	Depeköy	Depeköy	-
Zirze	Zirze	Zirze	Karakaya
Boğsub	Boğsub	Boğsub	Aşağılıpınar, Yukarılıpınar
Bodula	-	Bodula	Köklüyurt köyü yakınları
İncügez	İncügez	İncügez	İhsangazi
Akhisar	Akhisar	Akhisar	Toygaören köyü yakınlarında
Boğdam	Boğdam	Boğdam	Boğdam
Küpelik	Küpelik	Küpelik	Eflani Demirli köyü yakınları
Ilıca	Ilıca	Ilıca	İhsangazi
Üreğir	Üreğir	Üreğir	-
Reisler	Reisler	Reisler	-
Köseler	-	Köseler	Köseköy
Gökne nâm-ı diğer Dökmeli	-	Gökne nâm-ı diğer Dökmeli	-
Ocancık	Ocancık	-	-
Gökmene	Gökmene	-	-
Körpe	Körpe	-	-
İspirdik	İspirdik	-	-
Oruçgazi	Oruçgazi	-	-
Todla	Todla	-	Aksu
İyücek	İyücek	-	-

Küreman(z)	Küreman(z)	Küreman(z)	-
Huzi (Hozî)	Huzi (Hozî)	-	-
Aluze	Aluze	-	-
Çerçiler der-Tavşanlı	Çerçiler der-Tavşanlı	-	Çerçiler

1487’de 87; 1582’de ise 90 köy tespit edilmiştir. Tabloda, bazı köylerin hem birlikte hem de ayrı olarak yazıldığı görülmektedir. Örneğin İğdir ve Bezi köyleri hem tek olarak hem de birlikte kaydedilmiştir. Köyler için kullanılan “nâm-ı diğer” ifadesinin sadece 1582 tahririne göre tutulan defterde geçmesi dikkati çekmektedir. Burada, 13 köyün ismi yazılırken “nâm-ı diğer” tabirinden faydalanılmıştır. Bu ifadenin ne anlama geldiği ve niçin kullanıldığı konusuna açıklık getirilmelidir. Örneğin, 1487 tahririnde sadece Toyga olarak geçen köy (BOA. TT.d. 23M: 713), 1582’de Toygaviran, Karaağaç ve Harem olarak isimlendirilmiş ve birden fazla isim kullanılmıştır (BOA. TT.d. 143: 167). Bu tür adlandırmalara, öncelikle aynı yerleşkenin farklı isimleri olarak karşılaşıldığı düşünülmektedir. Bu ihtimalin yanında ayrıca bölgede meydana gelen nüfus artışıyla birlikte köylerin büyümesi ve eski köylerin yanında yeni köylerin ortaya çıkması ile de konu açıklanabilir. Nitekim Aktaş köyü 1582’de bir de Aktaş nâm-ı diğer Ekincik olarak da kaydedilmiştir (BOA. TT.d. 143: 137). Buradan anlaşıldığına göre, Aktaş köyünün büyümesiyle birlikte yanında Ekincik köyü ortaya çıkmış ve bunlar tahrirde “nâm-ı diğer” şeklinde isim bir tanımlama ifadesi kullanılarak belirtilmiştir. Zira 1815 tarihli bir sicil kaydında Aktaş divan olarak geçerken Ekincik bu divana bağlı bir köydür (Maden vd. 2022: 511). 1487’de kaydedilen bazı köylerin 1582’de yer almaması bu köylerin diğer köylere dâhil olduğunu düşündürmektedir. Böylece bir taraftan nüfus artışı ve bir taraftan da küçük köylerin yakın köylere dâhil olması, bazı köylerin sınırının genişlemesine ya da köylere yakın yeni yerleşim yerlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. 1487’de Aluççuk ve Çayırköy olarak iki farklı köy adıyla anılan bu köyler (BOA. TT.d. 23M: 772), 1582’de birleştirilerek Aluççuk nâm-ı diğer Çayırköy olarak kaydedilmesi bu durumu netleştirmektedir (BOA. TT.d. 143: 176). Görüldüğü gibi Araç’a bağlı köy isimlerinin kaydedilmesi konusunda defterlerde bir standart olmadığı gibi bir iskânın köy sayılması konusu da belirsizdir. 1487’de sadece iki zemin ve bir değirmen bulunan Pelidcik köyü reayasız yazılmıştır. Bu şekilde kaydedilen başka bir köy de Küreman köyüdür. Köyde gelir getiren sadece bir değirmen ve bir çiftlik bulunmaktadır. Karacaköy köyü sadece bir hane ve bir mücerred reayadan ibarettir. 1487 tahriri için tablonun sonunda yer alan Gökmene köyünde sadece bir hane, Körpe köyünde bir hane, İspirdik köyünde bir hane ve iki mücerred, Oruçgazi köyünde ise bir hane, kaydedilmiştir (BOA. TT.d. 23M: 712/24, 712/25, 717, 722, 744, 747). Yine Çerçiler der-Tavşanlı köyü için sadece bir çiftlikten bahsedilebilir (BOA. TT.d. 23M: 729). Aynı durum, 1582 tarihli mufassal tahrir defteri için de

geçerlidir. Dikmen ve Gökne nâm-ı diğer Dökmeli köylerinde sadece bir zemin kaydedilmiştir. Yine Köseler köyünde sadece bir hane ve bir mücerred vardır (BOA. TT.d. 143: 149, 187, 195). Görüldüğü gibi her iki tahrir döneminde de bir iskânın köy olarak vasıflandırılması için herhangi bir ölçüt bulunmamaktadır. Böyle köylerin yeni yeni oluşmaya başladıkları da düşünülebilir.

Bu vakfa gelir sağladığı için mufassal defterlerde yer almayan ancak evkaf defterlerinde tespit edilen Kilimas, Gemi, Kirazcık, Çengali, Çalıca, Şehriman, Özü ve Çal köyleri de bulunmaktadır (Kundakçı vd. 2022: 661-698). Tabloda yer almayan Dökmene ve Mübarekşah köylerinde de müselleme çiftlikleri bulunmaktadır. Bu köylerin de sadece müselleme yerleşmesine açık olduğu akla gelmektedir.

Mezralar

Kır iskân merkezlerinden biri de mezralardır. Ekilen yer ve tarla anlamına gelen mezra, Osmanlılarda sürekli bir yerleşim yeri olmayan, ekinlik olarak kullanılan küçük toprak parçalarını ifade eden malî bir terim özelliği kazanmıştır. Bazıları çok az miktarda nüfus barındırdığı halde bazılarında yerleşime dair herhangi bir iz yoktur (Şahin, 2004: 546-548).

Araç’ta bulunan mezralar tahrir defterlerinden takip edilebilir. Öncelikle 1487’de, Güzine mezrası tıpkı köyler gibi ayrı bir kalemde yazılmış ancak herhangi bir nüfus ya da bir gelir kaynağı kaydedilmeden hâsılı 50 akçe olarak belirtilmiştir (BOA. TT.d. 23M: 723). Yine aynı yılda Kadarta mezrası bu şekilde yazılırken mevrada bir hane ile bir hassa çiftliğin olduğu anlaşılmaktadır (BOA. TT.d. 23M: 714). Bu mezralar, ayrı bir vergi birimi olarak yazılırken bir de bir köyün altında köyün alt birimi olarak yazılan mezralar vardır. Örneğin, Kadırğa köyünde Bayramalanı mezrası (BOA. TT.d. 23M: 745) ve Boğsub köyünde bir hassa çiftlik mezrası bu şekilde yazılmıştır (BOA. TT.d. 23M: 736-737). 1582’de ise tüm mezralar bir köyün alt birimi olarak o köyün gelir kalemleri arasında gösterilmiştir. Bu tahrirde az önce adı geçen hassa çiftlik mezrası üç müdlük bir yaylak olarak kaydedilmiştir (BOA. TT.d. 143: 182). Yine bu yılda, Yortan nâm-ı diğer Tavşanlı köyünün bir alt birimi olarak Süleyman mezrası dikkati çekmektedir (BOA. TT.d. 143: 157). Hatta köylüler bu mevrada, ziraat yapmakta karşılığında öşür ve resimlerini vermektedirler. Bu mezra dışında bu köyde bir de 20 akçelik gelire sahip olan bir hassa mezra bulunmaktadır. 1487 yılı için Küreciyân-ı hadîd cemaatine ait Kavacık mezrasını da eklemek gerekir (BOA. TT.d. 23M: 755). Bu mezra, 1582’de zemin olarak görülmektedir (BOA. TT.d. 143:196). Görüldüğü gibi bir iskân biriminin neden köy ya da mezra statüsünde kaydedildiği hakkında belli kural ve kaide oluşmamıştır. Hatta bir tahrirde

mezra olarak kaydedilen bir birimin daha sonraki tahrirde yaylak ya da zemin olarak geçmesi belirsizlikleri arttırmaktadır.

Konar-Göçer İskân Sahaları: Cemaatler

Bölgede, Boyabad'dan sonra en fazla Yörük nüfusuna sahip olan kaza Araç'tır. 1487'de Araç'taki Yörük nüfusu 199 hane ve 98 mücerred olarak kayıtlıdır (BOA. TT.d. 23M: 2).

1582 tarihli defterde, kazada bulunan cemaatler ve nefer sayıları kaydedilmiştir (BOA. TT.d. 143: 201-208). Buna göre, bu cemaatler nefer sayıları ile birlikte aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo2: Araç'ta Bulunan Cemaatler ve Nefer Sayıları ile Muaf Yazılanlar

Cemaat Adı	Nefer Sayısı	Muaf
Karagözlü minha ve Duraklu	63	-
Karagözlü ve İhsanlı	120	-
Karagözlü	85	-
Kuzgunlu	104	-
Kuzgunlu	37	1 (muhasıl)
Habiblü	110	3 (2muhasıl, hatip)
Köse Halil	49	1 (muhasıl)
Resuller nâm-ı diğer Kayabaşı	29	-
Şadi (Şadlı)	63	-
Menteşe Fakih nâm-ı diğer Mafatlar Aşıklu dahi derler	129	-
Galemi el-meşhûr Topraklar	96	-
Saltıklar	183	-
Ali Beylü	77	-
Toplam	1145	5

Tabloda, Araç'ta iskân edilen cemaatlere yer verilmiştir. Cemaatlerin içinde dört muhasıl ve bir de hatip kaydedilmiştir. Daha sonra da ifade edileceği gibi muhasıl, vergi tahsildarı anlamına geldiği gibi ilim tahsil eden anlamına da gelmektedir. Bu durumda, Yörükler arasında ilim tahsil eden genç muhasılların olması önemlidir. Zaten bir hatibin de bulunması bunların eğitim öğretim faaliyeti içinde olduklarını göstermektedir.

Tahrirlerde, yaylaklar da tıpkı mezralar gibi ayrı bir vergi birimi olarak değil de yakınında bulunduğu bir köy ile birlikte yazılmış ve geliri de yazıldığı köyün hâsılı içinde gösterilmiştir. Yaylaklardaki ekonomik faaliyetleri hayvan otlatmak az da olsa ziraat yapmak oluşturmaktadır. Ziraat yaptıkları takdirde tıpkı yerleşik reaya gibi öşür ve resimlerini verirlerdi. Hayvan ve hayvansal gıdanın büyük ölçüde konargöçerler vasıtasıyla karşılandığı bilinmektedir (Köprülü, 2006: 76). Aşağıda, 1582 ile 1487 tahrirlerinde adı geçen yaylaklar ve yazıldıkları köylerin isimleri yer almaktadır. Defterde adı yazılmayan yaylağın fazla olması sebebiyle önce 1582 tarihinde yaylaklar verilmiştir.

Karadeniz’de Bir Uğrak Yeri: Araç Kazasında Nüfus ve Yerleşim (1487-1582)

Tablo3. Araç’ta Yaylaklar ve Bulundukları Köyler

1582		1487	
Yaylak Adı	Bulunduğu Köy	Yaylak Adı	Bulunduğu Köy
Molamur	Bezi ve İğdir	-	-
Hisarcık	İksife	Hisarcık	İksife
Atseküsü		Atseküsü	
Ahlatçık		Ahlatçık	
		Atavlağusini?	
Bozcaarmud	Sendene	Bozcaarmud	Sendene
Bağdad			
Sovucakova	Kadarta	Sovucakova	Kadarta
Koruluk (Kozluk)		Koruluk (Kozluk)	
Kutluca			
Kutluoluk			
Sorgun	Kirte	-	-
Kunducak		-	-
Aksekü	Yazı	Aksekü	Yazı
Bozarmud		Bozarmud	
Küçük	Döğrek	Çödül	Döğrek
Okluk			
Çödül			
Göktaş	Aktaş nâm-ı diğer Ekincik	-	-
Göktaş	Aktaş	Göktaş	Aktaş
Eğriceöz	Munay	Eğriceöz	Munay
Pazarmış			
Kireçlik	Çöplüce	-	-
Yaylak-ı Mehmed ve Mustafa ve Hızır ve Hüseyin hâlen der-yed ebnâ-yı Hızır ve Hacı Ahmed veled-i Mustafa	Ulağucuk	Depe	Ulağucuk
İnağzı	Uğna	İnağzı	Uğna
Üreniç	Süzey	-	-
Adı yazılmayan bir yaylak		Ortaçafakih	Süzey
Adı yazılmayan bir yaylak (1 müd)	Kavacık	-	-
Adı yazılmayan bir yaylak	Kaplu	Suğla	Kaplu
Soğukçam		Soğukçam	
Arslanalanı	Gülefviranı	-	-
Eğrigöz		-	-
Gönenpınarı		-	-
Köprüsırtı	Saruhacı	Köprüsırtı	Saruhacı
Kulağuzderesi	Yortan nâm-ı diğer	Kulağuzderesi	Yortan
Derelüce	Tavşanlı	Derelüce	
Kuyucak		Kuyucak	
Dikmen	Mendik	-	-
Olucak	Susuz	Olucak	Susuz
Saruçam		Saruçam	
Gelay	Gelay	Gelay	Gelay
Adı yazılmayan bir yaylak	Okçular	-	-
Çal	Kesendere	-	-
Üçpınar		-	-

Adı yazılmayan bir yaylak	Afşar	Gelinsırtı	Afşar
Adı yazılmayan bir yaylak		Yaylağın adı okunmuyor	
Adı yazılmayan bir yaylak	Sarualan	Yazıçam	Sarualan
Adı yazılmayan bir yaylak		Kendirlik	
Adı yazılmayan bir yaylak	Çatak	-	-
Yörükan	Dırvana	-	-
Dikmen	Aluççuk nâm-ı diğer Çayırköy	Dikmen	Aluççuk ve Çayırköy
Mezraa-yı çiftlik-i hasa	Boğsub	-	-
Adı yazılmayan bir yaylak	Bodula	-	-
		Adı yazılmayan bir yaylak	Todla
Adı yazılmayan bir yaylak	Andıras nâm-ı diğer Dırvana	Sovucakova	Andıras
Adı yazılmayan bir yaylak (Başaygır ve Gölcük köyü ahalisi için)	Asragözü nâm-ı diğer Zale	Adı yazılmayan bir yaylak (Başaygır ve Gölcük köyü ahalisi için).	Asragözü
Köpekli	Asragözü	-	-
Adı yazılmayan bir yaylak	Küreciyân-ı Hadid Cemaatine ait.	-	-
Adı yazılmayan bir yaylak	Küreciyân-ı Hadid Cemaatine ait.	-	-

Defterlerde, yaylakların en yakın köyün altında gösterildiği düşünülmektedir. Bazen de bir köyün altında yazılan yaylağın başka bir köyde olduğu ifadesi ile karşılaşılmıştır. Örneğin, Bodula köyünde yazılan bir yaylağın Gürne köyünde olduğu belirtilmiştir (BOA. TT.d. 143: 182). Böylece bu köylerin de birbirine yakın olduğu söylenebilir. 1487’de 32; 1582’de 55 yaylağın adı geçmektedir. Böylece bölgede yaylacılık faaliyetlerinin zamanla arttığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Boğsub köyünün bir alt birimi olarak 1487’de bir hasa çiftlik, mezra olarak geçerken 1582’de yaylak olarak zikredilmiştir. Çal yaylağının, İhsanlı ve Karagözlü ve Kayabaşı ve Oyacalı ve Kuzgunlu ve Saltıklı vesair cemâatler tarafından kullanıldığı defterde ifade edilmiştir (BOA. TT.d. 143: 182). Asragözü nâm-ı diğer Zale köyündeki yaylağın her iki tahrirde de Başaygır ve Gölcük köylüleri tarafından kullanıldığı belirtilmiştir (BOA. TT.d. 143: 187). Sarualan köyündeki yaylak için “zîrâat olunan yerlerden resm-i yaylak alınur 30 akçe vereler” şeklinde kayıt tutulmuştur (BOA. TT.d. 143: 172). Böylece yaylaklarda az da olsa ziraat yapıldığı ve karşılığında vergi verildiği bir kez daha doğrulanmıştır.

Bölgenin dağlık ve ormanlık olması kışlaklar için Araç Kazasını elverişsiz hale getirmiştir. Zira 1487’de sadece Aluççuk ve Çayırköy’ün altında yine köyün adıyla anılan Aluççuk kışlağının adı geçmektedir (BOA. TT.d. 23M: 742). 1582’de ise Soğanlı nâm-ı diğer Günü köyünün altında Nakkaşı? kışlağı vardır ve bu kışlakla ilgili olarak “zîraat olunursa oşür verirler” şeklinde not tutulmuştur (BOA. TT.d. 143: 154-155). Buradan kışlaklarda da imkânlar

ve coğrafi koşullara bağlı olarak ziraat yapıldığı anlaşılmaktadır. Kesendere köyünün altında 100 akçelik kışlak vergisi olsa da kışlağın adı belirtilmemiştir (BOA. TT.d. 143: 163-164).

Müsellem Çiftlikleri

Yaya ve müsellemelerin Osmanlı Devleti’nin kurduğu ilk düzenli ordu olduğu genellikle kabul edilmektedir (Doğru, 1990). Kaynağını önemli ölçüde Yörükler ve Türk köylülerinin oluşturduğu bu birlikler, kendilerine tahsis edilmiş olan çiftliklerde ocaklar halinde teşkilatlanmışlardır. Sefer zamanında ulufe aldıkları sefer sonrasında ulufeleri kesilip her birinin çiftliğinde ziraatla uğraştığı, bunun karşılığında da bazı vergilerden muaf oldukları bilinmektedir (Atik, 2021: 2362). Bu müsellem sancaklardan biri de Bolu, Kastamonu ve Çankırı sancağıdır (Emecen, 2013: 354-356). Kastamonu sancağına bağlı Araç kazası da müsellem çiftliklerinin kurulduğu yerlerden biri olmuştur. Bu sebeple Araç’taki bu çiftliklerden ve burada yaşayanlardan bahsetmeden Araç’ın iskân merkezlerini tam olarak ortaya koymak mümkün değildir. Değerlendirilen müsellem tahrir defterlerinde, müsellemelerin nâhiye esasına göre düzenlendiği ve Kastamonu Sancağı müsellemelerinin Bolu’ya bağlı oldukları anlaşılmaktadır.

Defterlerde öncelikle her çiftlikte birer tane olmak üzere müsellemler kayıt altına alınmıştır. Müsellemelerden sonra yamaklar yazılmıştır. Müsellem ile yamak arasında statü olarak bir fark olmadığı bilinmektedir. Zira müsellemelerin önce oğullarını ve sonra da akrabalarını yamak olarak yazdırdıkları defterlerden anlaşılmaktadır. Müsellem öldükten sonra da yamak olan oğlu müsellem olurdu. Müsellem ve yamaklardan sonra onların 12 yaşından küçük erkek çocukları yazılmıştır. Ayrıca mücerredler ile “kötürüm”, “pir-i nâ-tüvân”, “topal” ve “ama” gibi sebeplerle hizmeti yerine getiremeyecekler de kaydedilmişlerdir. Ocağın devamını sağlamak için hayatta olanlar bu şekilde kayıt altına alınırken tahrirler arasında ölmüş olanlar da “mürde” olarak kaydedilmişlerdir. Yeni ölenler, “mürde-i cedîd”, eski ölenler ise “mürde-i atîk” olarak zikredilirler. Yine “gaib” yani kaybolmuş ya da akıbeti belli olmayanlar da “gâib-i cedîd” ve “gâib-i atîk” olarak tek tek yazılmışlardır (Arıkan, 1966). 1580’li tarihlerde yaya ve müsellem teşkilatının önemini kaybetmesi üzerine çiftliklerin tımara verildiği ya da doğrudan hazineye aktarıldığı hatırlatılmalıdır (Emecen, 2013: 356).

Aşağıdaki tabloya göre, 17 köyde toplam 33 müsellem çiftliği vardır. Çiftliklerde ekilebilen arazi toplamı, 293 müddür. Müdün kaç dönümlük bir araziye karşılık geldiği bilinmediğinden çiftliklerin kaç dönüm olduğu belli değildir. Ayrıca çiftliklerde 92 adet zemin bulunmaktadır. Bu zeminler de 355 müdlük alanı ifade etmektedir.

1501/02 tarihinde çiftliklerde yaşayanlar, 33 müselleme, 183 yamak, 36 mücerred, 80 çocuk ve 26 muaf olmak üzere toplam nefer sayısı 358'dir. 1580'de ise sadece beş çiftlikte müselleme bulunmaktadır. Bu yılda çiftliklerde 309 yamak, 11 mücerred, 202 çocuk ve 26 muaf reaya olmak üzere toplam 547 nefer tespit edilmiştir. Bu durumda, çiftlikler için bir nüfus artışından bahsetmek mümkündür.

1501/02'de mürde-i atıkların sayısı 34, mürde-i cedidlerin sayısı ise 100'dür. 1580'de ise mürde-i atıkların sayısı 236, mürde-i cedidlerin sayısı ise 100'dür. Son tahrirde gaiblerin sayısı verilmezken 1501/02 tahririne göre gâib-i atıkların sayısı 34, gâib-i cedidlerin sayısı ise bir olarak kaydedilmiştir.

1501/02'de bu çiftliklerden Tavşanlı köyünde Osman yerinde bir harap değirmen ile Alınvıran köyünde Halil yerinde bir değirmen olmak üzere toplam iki değirmen bulunmaktadır. Çiftliklerden elde edilen toplam hasılât ise 11.189 akçedir. Hemen hemen her çiftlikte ceviz üretildiği dikkati çekmektedir. İki olan değirmen sayısı 1580'de 13'e yükselmiştir. Hatta bunlardan biri Gülefvıran köyünde İvaz yeri çiftliğinde bulunan bir dingdir. Dinglerin su veya hayvan gücüyle çalışan ve genellikle çeltiğin kabuğundan ayrılması ile susam ve zeytinyağının çıkarılması işlemlerinde kullanılan değirmenler olduğu bilinmektedir (Emecen, 1989: 260). Araç için bu türden bir üretimin olduğunu destekler bir bilgi elde edilememiştir. Dingin çevre köyleri desteklemek amacıyla da kurulmuş olabileceği düşünülmektedir. 1580'de çiftliklerden elde edilen toplam hasılat, 12.430 akçeye yükselmiştir.

Aşağıdaki tablo, Araç'ta bulunan müselleme çiftliklerini ve bu çiftliklerin bulunduğu köyleri göstermektedir.

Tablo4: Araç'ta Bulunan Müselleme Çiftlikleri ve Bulundukları Köyler

Köyün Adı	Çiftliğin Adı	Köyün Adı	Çiftliğin Adı
Afşar	Mustafa Çiftliği	Kesendere	Mustafa Çiftliği
Alınvıran	Halil Çiftliği	Kızılsaray	Ahmed Çiftliği
Andıraz	İlyas Çiftliği	Mübarekşah	Hacı Yusuf Çiftliği
Andıraz	Osman Çiftliği	Saruhacı	Musa Hacı Çiftliği
Belkavak	Hoca Yunus Çiftliği	Saruhacı	Turak Çiftliği
Boğdam	Şahin Çiftliği	Saruhacı	Şebelli Çiftliği
Çal	İlyas Çiftliği	Sendene	Hızır Çiftliği
Çal	Yahşi Çiftliği	Tavşanlı	Ali Fakih ve oğlu Çiftliği
Çal	Elvan Çiftliği	Tavşanlı	Dursun Çiftliği
Döğrek	Resul Çiftliği	Tavşanlı	Ali Çiftliği
Dökmene	Mahmud Çiftliği	Tavşanlı	Hamza Çiftliği
Dökmene	Yusuf Çiftliği	Tavşanlı	Osman Çiftliği
Gülefvıran	Velioğlu Mehmed Çiftliği	Tavşanlı	Sendil Çiftliği
Gülefvıran	Ali Fakih Çiftliği	Öküzvıran	Satılmış Çiftliği
Gülefvıran	İvaz Çiftliği	Öküzvıran	Ahmed Çiftliği

Karadeniz’de Bir Uğrak Yeri: Araç Kazasında Nüfus ve Yerleşim (1487-1582)

Kadarta	Bektimur Çiftliği	Öküzviran	Selman Çiftliği
Kadarta	¹	-	-

Defterlerden anlaşıldığına göre, Andıraz köyünde Oğlu yeri çiftliği, Çal köyde Elvan yeri çiftliğine eklenmiştir. Yine aynı köyde Hasan yeri çiftliği, Öküzviran köyünde Ahmed yeri çiftliğine katılmıştır. Son olarak Kadarta köyünde Kapucu İshak yeri çiftliği Tavşanlı köyünde Seydi yeri çiftliğine eklenmiştir (İBK. MCO. 63, s. 23; 591, s. 29). Buradan, 1501/02’den önce çiftlik sayısının 36 olduğu anlaşılmaktadır.

Küre-i Hadîd Cemaati

Araç’ta, “cemâat-i küreciyân-i hadîd” başlığı altında demir madeninde çalışanların da bir topluluk oluşturduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. 1487 tahririnde geliri padişah hassı için ayrılmış olan madenin demir çıkmadığından işlemez hale geldiği anlaşılmaktadır. Hatta defterde, bu sebepten dolayı madende çalışan reayanın bennâk ve caba olarak kaydedildiklerinden bahsedilmektedir (BOA.TT.d. 23M: 755). 1487’de maden çalışanları, dördü bennâk ve 40’ı caba olmak üzere 44 hane ile 10 mücerred şeklinde kaydedilmiştir. Bu tarihte cemaatin kullandığı bir de Kavacık mezarası bulunmaktadır. Yine bunlardan, bir buçuk müdlük arpa ve buğday öşrü alınması öngörülmüştür. Görüldüğü gibi maden çalışanları ziraat yaparak geçimlerini sağlar hale gelmişlerdir. 1582 tahririnde bu cemaatin hane ve mücerred sayısının oldukça arttığı görülmektedir. Bu defa beşi bennâk ve diğerleri caba olmak üzere toplam, 106 hane, 127 mücerred kayıtlıdır. Kazadaki genel nüfus artışından bunların da etkilendiği görülmektedir. Ekip biçtikleri dört zeminle bir değirmen mevcuttur. Geçen tahrirde mezra olarak geçen yer bu defa zemin olarak kaydedilmiştir. Biri 10; diğeri 40 akçelik gelir getiren iki adet yaylak mevcuttur. Yine cemaat tarafından kurulan bir pazarın olduğu 10 akçelik “bâc-ı bazar” vergisinden anlaşılmaktadır. Ancak bir önceki tahrirde göre arpa ve buğday üretimi düşmüştür. Sadece iki kilelik buğday ile altı kilelik arpa vergilendirilmiştir. Hububat üretiminin yanında meyve ve sebzeçilik başlamış ve az da olsa arıcılık yapar hale gelmişlerdir (BOA. TT.d. 143: 195-196). Ayrıca son tahrirde aralarında müderris, hatip, mülâzım olması son derece önemlidir. Çünkü bu durum onların zamanla madencilik mesleğinden koptukları ve hatta medrese tahsili görüp askerî sınıfa dâhil oldukları anlamına gelmektedir.

¹ Kadarta köyünde bulunan çiftlik, Yunus yeri, Kara Hamza yeri, Yakub yeri ve Hacı Elvan’ın elindeki yerin Kara Dursun yerinden ötesi şeklinde tarif edilmiştir. Bkz. “çiftlik-i der-karye-i Kadarta Yunus yeri ve Kara Hamza yeri ve Yakub yeri ve Hacı Elvan elindekü yerün Kara Tursun yerinden gayrısı” (İBK. MCO. 63:19).

Araç'ta Yaşayanlar: Nüfus

Tahrir defterlerinden elde edilebilecek en önemli verilerden biri de ait oldukları sancak ya da kazanın nüfusu ile ilgili bilgilerdir. Ancak tahrirlerin nüfus sayımı için değil de belirlenmiş bir vergiyi toplamak için yapılmış sayımlar olduğu unutulmamalıdır. Bu sebeple defterlerden tespit edilen nüfus, sadece vergi nüfusedir. Büyük ölçüde kırsalda yaşamlarını sürdüren ve tarımsal üretime dâhil olan Araç Kazasında yaşayanlar aşağıdaki gibi gruplandırılabilir:

- Şehirde oturanlar
- Köylerde oturanlar
- Vakıf köylerde oturan vakıf reaya
- Vakıf köylerde oturup öşürlerini tımara ve rüsumlarını mirlivaya verenler
- Cemaatler (Yörükler)
- Müsellemeler
- Küreciyân-ı Hadîd Cemaati (Maden çalışanları)

1487 ile 1582 yılları arasında Araç nüfusunu tespit etmek ve yüzyıllık süreçte bir karşılaştırma yapmak için yukarıda yer alan grupların nüfus içerisindeki oranlarını bilmek gerekir. Bunlardan sadece vakıf köylerde oturan reayanın sayısı Araç'ın vakıflarıyla ilgili yapılan çalışmadan çıkarılmıştır (Kundakçı vd. 2022: 661-698). Diğer gruplar, değerlendirilen her iki mufassal tahrir defterlerine göre açıklanacaktır. Müsellemelerin sayısı da yukarıda ifade edildiği gibi müsellemler defterlerinden yararlanılarak elde edilmiştir.

Araç'ta yaşayan nüfusun büyük bir çoğunluğu vergi mükellefi olmakla birlikte bazıları bir kısım gerekçelerle ve çeşitli oranlarda vergi muafiyeti elde etmişlerdir. Bu muafiyeti elde edenler, öncelikle Osmanlı'nın memur sınıfını oluşturan askerî reyadır. Sonra belgelerde “pir-i nâ-tüvân” olarak geçen yaşlı reaya sıklıkla rastlanmaktadır. “Kötürüm”, “âmâ” (kör), “ahras” (sağır) gibi bedensel engelinden dolayı muaf statüsünde yazılan reaya da bulunmaktadır. Araç'ta yaşayanlar arasında muaf olarak kaydedilen bu tür reayanın sayısı, 1487'de 30 iken; 1582'de 164'e yükselmiştir. 1487'de muaflar içerisinde askerî sınıftan olan sipahi ve sipahi oğullarına rastlanmaktadır. Ancak bunlar, sayıca azdır. Yine bu yıl da Kesendere ve Kızılsaray köylerinde birer tane olmak üzere “duâgû” (duacı) bulunmaktadır. Bir de bunlara yaşlı olarak kaydedilen reaya eklenince 1487'de muaf reaya meydana gelmektedir. Ancak 1582'e gelindiğinde askerîlerin sayısı ve çeşitliliği artmıştır. Bu yılda 44 muhassıl ile karşılaşılmaktadır. Vergi tahsildarlarının “muhassıl” (tahsil edici) unvanını taşıdığı ifade

edilmelidir (Sevim, 2000: 220). Köylerde 16. yüzyıldan itibaren artan sayıda muhassılla karşılaşılması bu kavramın başka bir anlamı daha ifade ettiği fikrini gündeme getirmiştir. Bu konuda yapılan araştırmalar muhassılın eğitim çağındaki genç bireyler, ilim tahsil eden talebe anlamında da kullanılabileceğini ortaya koymuştur (Özkaya vd. 2020: 18; Mete, 2006: 20). Defterlerde kaydedilen başka bir grup ta “gaib”lerdir. Bunlar, nerede, nasıl ve ne durumda oldukları ve hayatta olup olmadıkları belirsiz olanlardır. Sayıları ise 19’dur. 16 sipahizade yaşadıkları köylerde muaf olarak kaydedilmişlerdir. Bu durum, tımar alamayan sipahi çocuklarının gün geçtikçe sayısının arttığı anlamına gelmektedir. Yine tımar erleri de muaf olarak kaydedilenler arasındadırlar ve sayıları 11’dir. Bunların dışında, başta Araç kadısı Süzey köyünde oturmak üzere bu köyde iki kadı, Yazı, Başköy, Boğdam, Ilıca köylerinde birer kadı bulunmaktadır. Ayrıca Soğanlu nâm-ı diğer Günü köyü sakinleri arasında dört kadının bulunması dikkati çekmektedir. Kadarta, Yazı, Soğanlu nâm-ı diğer Günü köyü ve Küre-i Hadîd cemaatinde birer müderris köyün sakinleri arasındadır. Süzey köyünde beş danişmend, Soğanlu nâm-ı diğer Günü köyünde iki danişmend ve Munay köyünde bir danişmend muaf reayadır. Munay, Süzey ve Küre-i Hadîd köylerinde hatip, Süzey köyünde iki müezzin, Küre-i Hadîd köyünde imam ve duaguy köy sakinleridir. Süzey köyünde kayıtlı “tabbâh-ı saray-ı hassa” yani saray mutfağında görevli iki köy sakini dikkati çekmektedir. Anlaşıldığına göre, askerî sınıfın en çok tercih ettiği köylerden biri Süzey köyü olmuştur. Sonra müderris ve danişmendlerin oturduğu Soğanlu nâm-ı diğer Günü köyü eğitim-öğretim faaliyetleri bakımından diğer köylerden daha çok öne çıkmaktadır.

Nüfus

İskân merkezlerinde oturan ve vergi yükümlülüğü bulunan reayadan sadece yetişkin erkek nüfus defterinde, ellerindeki toprak miktarına göre, “çift”, “nîm çift”, “bennâk” ve “caba” olarak kaydedilmişlerdir. Defterlerin sonunda bu vergi vermekle mükellef evli erkek reaya “hane”, bekâr erkekler ise “mücerred” olarak yazılmışlardır. Vergi veren erkek nüfus için kullanılan hane kavramı, aynı zamanda aile reisini de ifade etmektedir (Göyünç, 1997: 552-553). Bu durumda, hane kelimesinin kırsal alan için öncelikle tam ya da nim çifte sahip olan reaya ile cüzi miktarda toprağa sahip olan ile hiç toprağı olmayan evli reaya için kullanıldığı ifade edilmelidir. Yani reyanın elindeki toprak miktarı ve medeni durumu hane olarak kaydedilmeyi belirlemiştir (İnalçık, 2004: 1-30). Bu hane ve mücerred yazılan reaya üzerinden Araç’ın nüfusu ile ilgili tespitler yapmak mümkün olabilir. Aşağıdaki tabloda, Araç’ta hane, mücerred ve muaflar üzerinden yüz yıl içerisinde nüfusta meydana gelen değişimi takip etmek mümkün olacaktır.

Tablo5: Araç'ın İskân Merkezlerine Göre Hane, Mücerred ve Muaf Sayıları

İskân Merkezleri	Tahrir Dönemleri					Değişim Oranı
		1487	%	1582	%	
Köyler	Hane	1560	%71	3102	%47	%98,8
	Mücerred	598	%27	3363	%51	%462,3
	Muaf	25	%1,14	116	%1,7	%364
	Toplam	2183	%71	6581	%70,6	%201,4
Kent Merkezi (Vakıf Reaya)	Hane	12	%60	12	%32	%0
	Mücerred	6	%30	21	%56	%250
	Muaf	2	%10	4	%10	%100
	Toplam	20	%0,6	37	%0,3	%85
Vakıf Reaya	Hane	132	%88	194	%44	%46
	Mücerred	15	%10	232	%53	%1446
	Muaf	3	%2	11	%2,5	%266
	Toplam	150	%4,8	437	%4,6	%191
Vakıf reaya ²	Hane	-	-	125	%39	-
	Mücerred	-	-	183	%57	-
	Muaf	-	-	12	%3,7	-
	Toplam	-	-	320	%3,4	-
Müsellemler	Toplam	358	%11,6	547	%5,8	%52,7
Cemaatler	Hane	199	%67	1145	%99,5	%285
	Mücerred	98	%32			
	Muaf	-	-	5	%0,4	-
	Toplam	297	%9,6	1150	%12,3	%287
Cemaat-i Küreciyân-ı Hadîd	Hane	44	%81	106	%42	%140
	Mücerred	10	%18,5	127	%51	%1170
	Muaf	-	-	16	%6,4	-
	Toplam	54	%1,7	249	%2,6	%361
Toplam Nüfus		3062		9321		%204

Araç'ta şehir nüfusunun toplam nüfus içerisindeki payı son derece düşüktür. Buna göre, Araç'ta yaşayanların büyük bir kısmının köylerde oturduğu ve kırsal nüfusun yoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır. Vakıf reaya da aynı şekilde köylerde oturmaktadır. 1582'de öşür gelirlerini sipahiye rüsumlarını sancakbeyine veren vakıf reayasının 1487'de yine diğer vakıf reayasının içerisinde sayıldığı düşünülmektedir. Görüldüğü gibi Araç kırsalında toprakla geçinen vergilendirilebilen emek gücünün yüz yıl içerisinde %204 oranında arttığı anlaşılmaktadır. Göze çarpan en önemli hususlardan biri de 1582 yılında mücerred yani bekâr erkek sayısının hızlı bir şekilde artmasıdır. Bir önceki tahrirde, mücerredler nüfus oranında sadece %20 ile %30 oranında değişen bir paya sahip iken son tahrirde nüfusun yarıdan fazlası mücerred olarak kaydedilmiştir. Bu durum, bölgede mücerred yazılma şartlarının değişmesi ile ilgili olabileceği gibi tımar sisteminin kendi içinden sipahizadelere asker temininde kendine yeterli hale gelmesiyle de ilgili olduğu düşünülmektedir (Koç, 2013: 191). Çünkü muaf reaya

² 1582 tarihli defterde “vakıf yerlerde oturup öşürlerini tımara rüsumlarını mirlivaya eda iderler” şeklinde geçen ifadeden sonra köylerde bu şekilde olan reayanın hane, mücerred ve muaf sayıları verilmiştir (BOA. TT.d. 143: 97).

Karadeniz’de Bir Uğrak Yeri: Araç Kazasında Nüfus ve Yerleşim (1487-1582)

anlatılırken bahsedildiği gibi bu yıllarda köylerde oturan sipahizade sayısında büyük bir artış görülmektedir. Yine bu yüzyılda meydana gelen değişimlerden biri de genç nüfusun medrese önlerinde birikmeye başlamasıdır. Değerlendirilen yıllarda bu durumun sebep olduğu suhte isyanlarının, bölgede yoğun bir şekilde hissedildiği yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır (Kundakçı, 2022). Konuyla ilgili olarak 1582 tahririnde muaf reayanın içerisinde müderris ve danışmendlerin olması dikkat çekicidir. Nüfus artışının gerekçelerinden biri de 16. yüzyılın ikinci yarısında Akdeniz havzası için tespit edilen nüfus artışından Araç Kazasının da etkilenmiş olduğunun düşünülmesidir. Özellikle bu yüzyılda Osmanlı nüfusunun da %40 oranında arttığı bilinmektedir (Barkan, 1953: 17). Yukarıdaki rakamlara kadınlar, çocuklar dâhil değildir. Ayrıca bir hanenin kaç kişiden meydana geldiği konusu da kesin değildir. Yine muaf reaya içerisinde kazada yaşayan askerîler hakkında bilgi sahibi olma ihtimali olsa da onların miktarını tam ve kesin olarak bilmek imkânsızdır. Yine kazada yaşayan sipahi ve kale muhafızlarını da unutmamak gerekir. Bu gibi belirsizlikler, her zaman ve her durumda nüfusun eksik çıkmasına sebep olacaktır.

Aşağıda Araç’ta yaşayanların iskân sahalarına göre toplam nüfusa oranları verilmiştir.

Tablo6: Araç’ta Yaşayanların İskân Sahalarına Göre Toplam Nüfusa Oranları

İskân Sahaları	Tahrir Dönemleri	
	1487	1582
Şehir merkezi	%0,6	%0,3
Köylerde oturan reaya	%76	%78,6
Müsellemler	%11,6	%5,8
Cemaatler	%9,6	%12,3
Küreciyan-ı Hadîd	%1,7	%2,6

Görüldüğü gibi Araç’ta kentleşmenin yüzyıllık süreç içerisinde iyice azaldığı görülmektedir. Köylerde oturan reayanın oranı ise bir önceki tahrire göre artmıştır. Tabloda dikkati çeken bir husus da müsellemlerin toplam nüfusa oranında yarı yarıya azalmanın olmasıdır. Bu da bu teşkilatın 16. yüzyıllarda iyice öneminin azaldığını göstermektedir. Yörük cemaatlerin ise toplam nüfusa oranı %3 civarında artmıştır. Bu durum, Araç’ın coğrafyasının hayvancılığı desteklemesinden ileri gelebilir.

Sonuç

Çalışmanın konusunu, Osmanlı idarî taksimatında Kastamonu Sancağının bir kazası olan Araç’ın 1487 ile 1582 yılları arasında iskân ve nüfus yapısı oluşturmaktadır. Değerlendirilen dönem için en temel kaynaklardan biri tahrir defterleridir. Kastamonu Sancağında yapılan tahrirler neticesinde düzenlenen mufassal, evkâf ve müsellemler tahrir defterlerinden yararlanılarak Araç’ta iskân sahaları ve bu iskân sahalarında yaşayan nüfus ele alınmıştır.

Araç'ın iskânı konusunda önemli değerlendirmelerden ilki, Araç'ın bir kent merkezine sahip olup olmadığının sorgulanması olmuştur. Değerlendirilen süreçte, kent merkezinin belirlenmesinde önemli bir unsur olarak kabul edilen mahalle ve mahalle sakinlerine, Araç'ta rastlanılmamıştır. Bu durum, Araç'ın bir kent merkezine sahip olmadığını düşündürse de; gelişmiş bir kasaba suretinde bir kaza merkezine sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu kent merkezi, Candaroğulları beyi Kötürüm Bayezid döneminde yapılan Abdal Paşa Zaviyesi etrafında kurulmuş ve gelişmiştir. Nüfusun yoğun olmadığı, vakıf reayasının oturduğu ve geçimini ziraatla sağladıkları bir şehir merkezinin varlığından bahsedilebilir. Bu bağlamda Araç Kazası için en önemli merkezler, kırsal alanlarda ortaya çıkan yerleşim yerleridir. Nüfusun büyük bir çoğunluğu bu kırsal iskân sahalarında oturmaktadır. Bu iskân merkezlerinin en önemlisi ise köylerdir. Tahrir defterlerine göre Araç Kazasının idarî yapılanmasında önemli bir yere sahip olan köyler belirlenmiş ve bu köylerin bugünkü karşılıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Değerlendirilen yıllara göre Araç'ın kapsadığı alanın günümüzde küçüldüğü anlaşılmaktadır. Kazada, 1487'de 87; 1582'de ise 90 köy yerleşkesi tespit edilmiştir. Mufassal tahrir defterlerinde karşılaşılan köyler dışında sadece vakıf reayasının ya da müsellemlerin oturduğu vakıf köyler ile müsellemler köyleri de vardır. Bu türden köyler de evkâf ve müsellemler tahrir defterlerine göre yazılmıştır. Değerlendirilen defterlerde, köylerin isimlendirilmesi konusunda herhangi bir standart olmadığı gibi bir iskânın köy sayılması için de herhangi bir kural ve kaidenin olmadığı anlaşılmıştır. Bazen sadece bir hane bazen de sadece bir zeminin varlığı bir yerleşim biriminin köy olarak vasıflandırılması için yeterli görülmüştür. Köylerden sonra kırsal iskân merkezi olarak mezralardan bahsedilmiştir. Bu mezralar bazen bir köyün altında bazen de ayrı bir vergi birimi olarak defterlere yazılmışlardır. Tıpkı köyler gibi mezraların da tanımlanmasında herhangi bir statü belirlenememiştir. Bir tahrirde mezra olarak kaydedilen bir birimin bir sonraki tahrirde yaylak olarak yazıldığı ile karşılaşılmıştır. Müsellemlerin oturdukları çiftlikler de yine kırsal alanda bulunan yerleşim merkezlerinden biridir. Araç'ta bulunan müsellemler çiftlikleri; bulundukları köyler, isimleri, kapsadıkları alan ve nüfusu bakımından değerlendirilmiştir. Buna göre, 17 köyde toplam 33 müsellemler çiftliği tespit edilmiştir. Çiftliklerde yaşayan nüfusu müsellemler, yamaklar, çocuklar ve çeşitli sebeplerle muaf olarak yazılanlar meydana getirmektedir. Ayrıca ölenler ve akıbeti belli olmayan gaipler de her bir çiftlikte ayrı ayrı yazılmışlardır. Zeminlerin ve değirmenlerin varlığı bu çiftliklerde ziraatın yapıldığını göstermektedir.

Anadolu'nun Türkleşmesi sırasında Kastamonu ve çevresi Türkmenlerin yoğun olarak yerleştiği merkezlerden birisi olmuştur. Bu bakımdan Araç'ta bulunan bu Yörük cemaatleri

Karadeniz’de Bir Uğrak Yeri: Araç Kazasında Nüfus ve Yerleşim (1487-1582)

isimleri ve nüfusları ile birlikte konaklamak amacıyla geçici süreyle kullandıkları yaylak ve kışlaklar da kayıtlardan çıkarılmıştır. Buna göre, 1487’de 32; 1582’de 55 yaylağın adı defterlerde zikredilmiştir. Değerlendirilen yüzyıl için yaylak sayısındaki bu artış, aynı zamanda yaylacılık faaliyetlerinin de arttığını ve hatta Yörük nüfusun kalabalıklaştığını göstermektedir. Zira Yörüklerin toplam nüfusa oranı bir yüzyıl içerisinde %3 oranında artmıştır.

Değerlendirilen yıllarda Araç Kazasında yaşayıp topluluk oluşturanlardan biri de maden ocağında çalışanlardır. Ancak Araç’ta bulunan bu maden ocağının atıl hale geldiği ve burada çalışanların da tıpkı yerleşik ve köylü reaya gibi kaydedildikleri ve tarımla uğraşır hale geldikleri anlaşılmaktadır.

Nüfus, yukarıda anlatıldığı üzere ortaya çıkan yerleşim merkezlerine göre gruplandırılmıştır. Tahrir defterlerinden nüfusla ilgili elde edilen verilerin kesin bir veri sunmadığı ve sadece vergi nüfusunu yansıttığı bir kez daha ifade edilmelidir. Yine de her iki tahrir dönemi için nüfusla ilgili bir kıyaslama yapılması önemlidir. Öncelikle değerlendirilen süreçte genel olarak nüfusun iki katı arttığını söylemek mümkündür. Nüfusun %99’un üstünde kırsal iskân merkezlerinde oturduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda, Araç Kazası için şehirleşmeden bahsetmek pek mümkün değildir. Yüzyıl içinde köylerde oturan reayanın nüfusu artsa da genel nüfusa oranı bakımından çok büyük bir değişim olmamıştır. Müsellem nüfusunun yarı yarıya düştüğü, Yörük nüfusunun ise arttığı tespit edilmiştir. Araç’ta nüfus ve yerleşmeyi anlatan bu makalenin, öncelikle Osmanlı sosyo-ekonomik tarihine ve kent tarihine, sonra da bölge tarihine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Yazar Katkıları: Bu makale tek yazarlı olarak yazılmıştır.

Çıkar Beyanı: Bu makalede herhangi bir çıkar tartışması yoktur.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Tapu Tahrir Defteri, Defter No: 23M.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Tapu Tahrir Defteri, Defter No: 147.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Tapu Tahrir Defteri, Defter No: 591.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Mühimme Defteri, Defter No: 5, Hüküm No: 1173.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, Evkaf Defteri, Defter No: 582. 286, Hüküm No: 195.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Kütüphanesi, Defter No: 63.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Kütüphanesi, Defter No: 75.

Kitap ve Makaleler

- Arıkan, M. (1966). *XV. asırda yaya ve müsellemler ocakları (toprak tasarrufu, vergi muafiyetleri ve hizmet)* (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atik, K. (2021). Tımar sistemi ile yaya ve müsellemler teşkilatları üzerine karşılaştırmalı bir analiz. *Smart Journal*, 7 (50), 2357-2369. <https://orcid.org/0000-0002-6312-9130>.
- Barkan, Ö. L. (1940-41). Türkiye’de imparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri I-II. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1, 20-59; 214-47.
- Barkan, Ö. L. (1953). Tarihi demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi. *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, X, 1-25.
- Darkot, B. (1997). Kastamonu. *İA*, VI, 399-403.
- Doğru, H. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu’nda yaya-müsellemler-taycı teşkilatı*. İstanbul: Eren.
- Emecen, F. (1989). *XVI. asırda Manisa Kazası*. TTK.
- Emecen, F. (1991). Sosyal tarih kaynağı olarak Osmanlı tahrir defterleri. *Tarih ve sosyoloji semineri (28-29 Mayıs 1990) kitabı içinde* (s. 143-156). İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Emecen, F. (2013). Yaya ve müsellemler. *DİA*, XXXXIII, 354-356.
- Göyünç, N. (1997). Hane. *DİA*, XV, 552-553.
- Hicrî 835 tarihli suret-i defter-i sancak-ı Arnavid.* (1954). Haz. Halil İnalcık. TTK.
- İlhan, M. (1997). Tahrir faaliyeti ve bu faaliyet esnasında karşılaşılan güçlükler. *Ata Dergisi*, VII, 85-103.
- İnalcık, H. (2004). *Toplum ve ekonomi*. Eren.
- İslamoğlu, H. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet ve köylü*. İletişim.
- Kankal, A. (2004). *Türkmen’in kaidesi Kastamonu (xv.-xviii. yüzyıllar arası şehir hayatı)*. Zafer.
- Kavaklı, Kundakçı, S. ve Dağsever, V. İ. (2022). Evkaf tahrir defterlerine göre araç vakıfları ve tarihi gelişimi. *Sosyal, beşeri ve idari bilimler alanında yeni trendler 3 kitabı içinde* (s. 661-698). Duvar Yayınları.
- Kavaklı, Kundakçı, S. (2019). *Osmanlı klasik döneminde Taşköprü Kazası’nın sosyal ve ekonomik durumu*. Hiperlink.
- Kundakçı, S. (2022). Kastamonu, Bolu ve Çankırı sancaklarında suhte olayları (1559-1576). *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 22/3, 1155-1170.
- Koç, Y. (2013). Ömer lütfi barkan’ın tarihsel demografi çalışmalarına katkısı ve klasik dönem osmanlı nüfus tarihinin sorunları. *Bilig*, 65, 177-202.
- Köprülü, M. F. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşu*. Akçağ.
- Maden, F. ve Çiftçi, F. (2022). *Kastamonu şer’iyye sicillerinde Araç*. Sonçağ.
- Maden, F. (2024). Araç ve çevresindeki zaviye, tekke ve türbelerin kurumsal işleyişi. *Vakıflar Dergisi*, 61, 67-91.
- Mete, Z. (2006). Muhassıl. *DİA*, XXXI, 20-21.

- Öz, M. (1991). Tahrir defterlerinin Osmanlı Tarihi araştırmalarında kullanılması hakkında bazı düşünceler. *Vakıflar Dergisi*, XXII, 429-439.
- Öz, M. (2000). Tahrir defterlerindeki sayısal veriler. *Osmanlılarda Bilgi ve İstatistik içinde* (s. 15-321). Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- Öz, M. (2010). Tahrir. *DİA*, XXXIX, 425-429.
- Özkaya Y. ve Akyıldız, A. (2006). Muhassıl. *DİA*, XXXI, 18-20.
- Sevim, S. (2000). Tahrir defterlerindeki muhassıl deyimini üzerine bazı bilgiler. *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresinde Sulunan Bildiriler kitabı içinde* (s.219-226).
- Şahin, İ. (2001). Kastamonu. *DİA*, XXIV, 737-739.
- Şahin, İ. (2004). Mezraa. *DİA*, XXIX, 546-548.
- Tanoğlu, A. (1954). İskân coğrafyası, esas fikirler, problemler, metod. *Türkiyat Mecmuası*, XI, 1-82.
- Tanrısever, C ve Pamukçu, H. ve Saraç, Ö. (2019). *Kastamonu efsaneleri*. Detay Yayıncılık.
- Tansel, S. (2014). *Osmanlı kaynaklarına göre Fatih Sultan Mehmed’in siyasi ve askeri faaliyetleri*. Ankara: TTK.
- Tosunoğlu, A. (1993). *Tapu-tahrir defterlerine göre xvi. yüzyılda Kastamonu Sancağı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tunçel, H. (1996). Mezraa kavramı ve Türkiye’de mezraalar. *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 5, 73-98.
- Turan, O. (1993). *Selçuklular tarihi ve Türk İslam medeniyeti*. Ötüken.
- Yakupoğlu, C. (2009). İlkçağlardan cumhuriyet’e Araç’ın siyasi ve sosyal tarihi. *Yeşil deniz Araç’ta kültürel hayatın yedi rengi kitabı içinde* (s. 20-72). Kültür Ajans Yayını.
- Yücel, Y. (1998). *Anadolu beylikleri hakkında araştırmalar Çoban-oğulları beyliği/Candar-oğulları beyliği 1*. TTK.